Moss Verk.

Innledning

Hvis Moss i det hele tatt har noe sånt som en "gamleby", er det Verket og intet annet! Ikke bare er bydelen Norges kanskje betydeligste jernverksminne, like viktig er stedets lange historie, og den går mye lenger tilbake enn til anleggelsen av Moss jernverk og eksisterende bebyggelse. La oss ta et lite tilbakeblikk på byens eldste historie.

Mange byer og tettsteder har blitt til etter "vedtak", eller kongelig forordning, om en vil. Da er opprinnelsestidspunktet som regel enkelt å forholde seg til. Andre steder har "blitt til" av seg selv, og når det hele startet, er dermed umulig å fastslå, eller i beste fall et tolkningsspørsmål. At Moss tilhører den sistnevnte kategorien, er hevet over en hver tvil. Lenge før både sager, kverner og jernverk ble anlagt, ble områdene nord og syd for Fossen benevnt som henholdsvis Nordbakke og Sydbakke på "Mors". Nordbakke og Sydbakke er identiske med dagens "Verket", "Fossen" og "Møllebyen". Det er hold i den velbrukte påstanden om at dette er byens arnested. I alle fall hvis man med det mener Moss som *industriby*. *"Vi har lært det derborte av fossen",* sier Dagny Kristensen i "Mossesangen". Utvilsomt er det Fossen, Mosseelva og gode havnemuligheter som er de grunnleggende faktorene til at Moss, sakte men sikkert vokste fram som by. Det kan synes rart for oss i dag når vi hører at det er Høbølelva byen har sitt navn etter, men slik er det. Høbølelva er Vansjøs største tilløpselv og het på gammelnorsk Mors. I eldre tider ble hele elveløpet fra oslotraktene til Mossesundet kalt Mors, og det er dette navnet som ligger til grunn for det senere Moss og Mosseelva.

Alt i 1399 omtales saltkoking ved Værla, Tronvik og ved utløpet til Mosseelva. Vi kan med sikkerhet gå ut fra at det var bøndene i omegnen som drev denne virksomheten. Dette forutsetter likevel ikke noen som helst bebyggelse av bygrunnen og har neppe spilt noen rolle for stedets oppkomst.

Av en ganske annen betydning var noen kvernmøller som lå ved Fossen på 1400-tallet. Dette går fram av en jordliste til St. Stefans Hospital i Tunsberg, som i 1399 eide *"En foss i Mors med Quernstøe".* Fra samme tid har vi en jordliste for Oslo Bispestol som sier: *"Moss Quernfoss og hele Morsebakkene, nordre side"* tilhører nevnte bispestol. Disse jordlistene gir oss et vink om at bygrunnen tidlig tilhørte katolske stiftelser, men det som er enda viktigere for oss er at listene gir beskjed om at bygrunnen ikke svarer skatt til kirken. Det kan bare bety at den opprinnelige bygrunnen langs elva ikke var bebygd på 1400-tallet.

Vi må likevel holde fast ved at det var kvernmøllene ved Fossen som gjorde stedet kjent og kanskje la grunnlaget for en ytterst beskjeden bebyggelse langs elva. Vi kan her støtte oss til den kjensgjerning at bøndene i distriktet betalte skatt til kirken i form av korn som ble formalt ved Fossen. De første kvernene i Fossen hadde bøndene bygd, og det falt derfor kirken lett å kreve skattekornet malt på stedet. Det ble en fast foreteelse på 1450-tallet

å dra "På Mors" med kornet, og så lenge Fossen gikk stor nok, kan vi forutsette en viss kontinuerlig kverndrift. Mølleindustrien hadde til nå vært stedets viktigste næringsvei.

I 1530-årene trengte en ny virksomhet seg fram ved Fossen, nemlig sagbrukene. Vi vet ikke med sikkerhet når den første saga ble bygd i Mossefossen, men etter tradisjonen ble vannsaga eller oppgangssaga brukt i Moss for første gang i Norge. Sagbrukene ble av stor betydning for stedet. Kunne Moss takke kvernmøllene og havna for sin første oppkomst, kan den takke sagbruksvirksomheten for den videre vekst mot et lite bysamfunn. Det var de mange og lettemte hestekrefter i Fossen som var og ble hovedbetingelsen for næringsgrunnlaget på stedet, og det er tydelig at folk forsto å utnytte den fine oppfinnelsen som oppgangssaga var.

I 1659 er det Anne Bildt som er den største sageieren i Moss. Fru Anne var enke etter den siste lensherren i Værne Kloster len, Sigvard Gabrielssøn Akeleie. Fram til ektemannens død, hadde Anne bodd på Kambo herregård. Senere flyttet hun til Torderød som da var adelig enkesete under Kambogodset. Fru Anne eide ikke mindre enn seks sager i Mossefossen. Så viktige var sagene i Mossefossen, at kongen fra midten av 1500-tallet krevde ett bord for hvert tiende saget. Og kronen selv eide sager i Fossen. Virksomheten vokste. På Anne Bildt Akeleies tid meldes det om både femti og seksti bruk, hvorav hun altså eide de seks. Hun var, ved siden av Johan Herfordt (jfr. "Moss bys historie" bind 1), sin tids *langt* største sageier på Moss. Fru Annes sager kunne på det meste skjære så mye som 40 000 bord i året. Mesteparten av bordene gikk til eksport - først og fremst til Holland.

Utover på 1700-tallet skulle sagbruksnæringen bli stadig mer og mer viktig for Moss. Velstående borgerfamilier som Chrystie og Gude ble de ledende innen sagbruksvirksomhet og tømmerutførsel. Men også Bernt Anker spilte en betydelig rolle innen sagbruksnæringen. Han skal vi komme tilbake til.

Moss Jernverk.
Som stiftelsesår for Moss jernverk regnes 1704. Grunnet Store nordiske krig, ble det ansett som strategisk å bygge jernverk. Store nordiske krig skulle da også få stor betydning for den senere driften av jernverket i Moss. I 1716 fikk Moss jernverk føle krigen bokstavelig talt, da jernverket ble angrepet av svenske tropper. Ødeleggelsene var til dels betydelige. Fram til 1716 var hovedproduksjonen på Moss jernverk ammunisjon i form av kanonkuler og granater, men også kanoner ble støpt på jernverket. Flere av dem er bevarte i Moss. Etter 1716 omfattet også produksjonen "fredelige" produkter som ambolter, gryter og bryggepanner. Glemmes må heller ikke de vakre "mosseovnene". Fra 1830 ble jernverket et såkalt valseverk og man startet stor produksjon av sagblader til de mange norske sagbruk. Det var også en omfattende spikerproduksjon ved verket. Den danske adelsmannen og overkammersekretær Ernst Ulrich Dose (1650-1706) fikk kong Frederik IV's tillatelse til å anlegge et jernverk i Moss, han ble dermed Moss jernverks grunnlegger og første eier. Jernverkene her til

lands var administrativt underlagt Oberbergamtet på Kongsberg, som i sin tur var direkte styrt fra Danmark. Dose døde allerede i 1706, og vi vet derfor ikke så veldig mye om jernverksdriften på hans tid. Selv om Dose absolutt var en mann med ambisjoner, var det relativt beskjeden drift han oppnådde i Moss, i alle fall sammenlignet med senere eiere av Moss jernverk.

Dose kjøpte opp tomtearealene på Nordbakke, og Oberbergamtet sikret jernverket retten til vannet i Mossefossen. Sagt med moderne språkbruk, ble en rekke sager og kverner ekspropriert. Dose kjøpte flere gårder i distriktet. Nevnes kan Rosnes, Grimsrød, Helgerød og Krosser. Men hvorfor anlegge et jernverk nettopp i Moss? Jernmalm var det i alle fall ikke mye av der. Riktignok er det påvist noen beskjedne malmforekomster på Kambo, men det var langt fra nok til å dekke et jernverks behov. Svaret gir seg selv: Fossen var den viktigste årsaken, den ga kraft til å drive jernverkets stanghammere og blåsebelger. Dessuten hadde Moss jernverk usedvanlig gode havneforhold. Det ble opprettet en såkalt "circumferens", som omfattet områder fra Vestby i nord til Onsøy og Tune i syd og Spydeberg i øst. Til og med deler av Hurum kom inn under "circumferensen". I disse områdene ble bønder og skogeiere pålagt en rekke plikttjenester for Moss jernverk. Til pliktene hørte blant annet tømmerkjøring, brenning av trekull og kjøring av forråd til jernverket. Pliktene ble neppe oppfattet som særlig tunge å etterleve da dette ga fortjeneste og diverse skattefordeler for den enkelte bonde.

Moss jernverk hentet sitt råstoff fra fire malmgruver i Arendal. Grovt skissert besto bedriften Moss jernverk av rostovner, masovner, stanghammere, blåsebelger, smier, trekullsmiler, småhus og hytter. I rostovnene ble malmen rostet, deretter ble den fraktet til masovnene som var *"hele verkets hjerte"*, for å bruke Lauritz Opstads ord. Ved masovnene var det stanghammere som pukket malmen i stykker. Til masovnene hørte også store blåsebelger som ga ovnene surstoff. Det ferdige jernet ble brakt videre til smiene.

Som allerede nevnt, kjøpte Dose en rekke gårder på Jeløy. Dette var en ren strategisk handling fra Doses side. Leilendingsbøndene fikk hovedansvaret for den daglige kullkjøringen til jernverket. Apropos tømmer og kullmiler, deler av Bjerget ble i sin tid brukt til kullager for jernverket. Bjergets nordligste punkt benevnes fremdeles som "Kølabånn", et navn det er vel verdt å bevare! Begrepet er også brukt på Jeløy.

Etter Doses død, ble Moss Jernverk drevet videre av hans bo, for så å bli solgt på auksjon i 1708 til kammerherre Jacob von Hübsch (1680-1724) og Heinrich Ochsen (1660-1750). Ochsen kunne smykke seg med titlene kanselliråd, justisråd og etatsråd. I tillegg var han stiftsbefalingsmann over Island og Færøyene. Det er imidlertid tvilsomt om han noen gang var utenfor Danmarks grenser, i Moss og på jernverket var han i alle fall aldri. Hans kompanjong, den langt yngre kammerherre Jacob von Hübsch, ble Moss jernverks egentlige leder.

I 1724 døde Jacob von Hübsch. Den andre jernverkseieren, Heinrich Ochsen, ville hjelpe og støtte hans unge enke Elisabeth von Hübsch (1690-1761), som var Ochsens niese. Elisabeth eide nå halvparten av jernverket. Ochsen mente at niesen også var skikket til å lede det. Og slik ble det. Den trettifireårige enken og de sju barna hennes flyttet fra København og til Moss. Fruen til jernverket bodde i et stort hus ved Mossesundet. Moss Jernverks hovedbygning, den såkalte Konvensjonsgården, var ikke bygd enda. Over Fossen, der hvor Storebro ligger i dag, lå det ei enkel trebru båret av kraftige tømmerstokker.

Elisabeth von Hübschs høyre hånd var jernverksforvalter Niels Michelsen Thune. Han skulle bli svært god å ha for Elisabeth i tiden som kom. Elisabeth startet ovnsproduksjon ved Moss Jernverk. Jernverkets ovner ble viden kjente for sin vakre utsmykning. Elisabeth engasjerte treskjærere til å utforme ovnenes utsmykning. Om Elisabeth hadde gjort mossing av seg aldri så mye, så ble ovnsmotivene det som Elisabeth best kjente til - scener fra det gode liv i København. Elisabeth von Hübsch var kreativ på sine områder, men det er mye som tyder på at hun ikke hadde den helt store forretningssansen. Som adelig kammerherrerinne var hun vant til å leve på stor fot, og det sammen med at ovnsproduksjonen ble kostbar, førte til at hun stiftet gjeld. I 1743 var Elisabeth von Hübschs tid på jernverket over. Selv om mesteparten av jenverkets verdier tilfalt Elisabeths åttitre år gamle onkel, tror vi det var en stolt om enn ikke særlig rik fru Elisabeth von Hübsch, som forlot Moss Jernverk. Hun følte at mossingene hadde tatt godt imot henne og stilt opp for henne når hun mest av alt trengte det, så tilbake til København ville hun ikke. Hennes hjemby var blitt Moss. Fru von Hübsch flyttet nå til sentrum av byen og inn i enklere kår enn dem hun hadde vært vant til. Men hun nøt fortsatt stor respekt. Som adelig var hun for eksempel *frue*. De fleste mossekvinner var madammer eller koner. Selv om Elisabeth gjorde sine feil på Moss Jernverk, er det likevel all grunn til å minnes henne. Hun må ha vært både modig og full av pågangsmot. At hun som hadde levd et beskyttet liv i Københavns overklasse reiste til Moss for å lede en etter datidens målestokk stor bedrift, forteller om en sterk person.

I 1749 er det Ancher & Wærn som driver Moss jernverk. Bak firmanavnet skjuler Erich Ancher (1709-1785) og Mathias Wærn (1725-1788) seg. Erich Ancher var fra Fredrikshald og far til den ikke ukjente Carsten Anker. I 1750, året etter overtakelsen, fikk Ancher & Wærn eneretten på å støpe kanoner og ammunisjon. Dessverre hadde mossekanonene en lei tendens til å springe ved første skudd!

Ancher & Wærn fikk økonomiske problemer, jernverket trengte mer kull enn det som kunne skaffes i "circumferensen". Ancher & Wærn søkte kongen om utvidelse av denne, men fikk avslag. Bøndene utenfor "circumferensen" sluttet å levere tømmer til jernverket da sagbrukseierne betalte atskillig bedre for tømmeret enn det jernverket var i stand til.

I 1775 innledes en ny æra på Moss jernverk i det Erich Anchers to nevøer Jess (1753-1798) og Bernt Anker (1746-1805), overtar jernverket. Brødrene innleder en glansfull tid på Moss jernverk. Jess Anker var gift med sin kusine Karen Elieson fra Hafslund, og han var den siste jernverkseieren som bodde fast på Moss jernverk. I 1784 ble Bernt Anker eneeier av jernverket.

Om Bernt Anker har det vært skrevet og sagt mye. Han var gift med Mathia Collett. I tiden rundt 1800 ble han regnet som Norges rikeste mann. Bernt Anker har blitt betegnet som en snobb, men også som generøs. Anker var meget interessert i teater og litteratur, og han arbeidet iherdig for at Norge skulle få sitt eget universitet. Bernt Anker må også tillegges mye av æren for opprettelsen av Det dramatiske Selskab i Christiania. Det dramatiske Selskab var forløperen til Centralteateret. Bernt Anker utfoldet seg yrkesmessig på mange felt. I tillegg til Moss jernverk eide han Eidsvoll verk og Hakkadal verk.

Anker drev det stort innen trelasthandel og tømmerutførsel. Det var sikkert ikke noe minus for ham å eie et jernverk som forsynte sagbrukene med både sagblader, spiker og krumtapper. Allerede på Erich Anchers tid hadde jernverket sikret seg Mosseskogen. For ytterligere å sikre seg tilgang på trekull kom også Kambo og Kihl under jernverket. Bernt Anker hadde god fortjeneste av Moss jernverk. Men vi aner likevel en stagnasjon rent driftsmessig. Overskuddet fra jernverket brukte Anker til å dekke opp underskudd i andre deler av sin omfattende næringsvirksomhet.

Bernt Anker døde barnløs og jernverket ble i perioden 1805 - 1820 drevet av hans arvinger, "Det Bernt Ankerske Fideikommis". Fideikommiset ble ledet av Bernt Ankers mangeårige verksbestyrer, Lars Semb. Ved auksjon i 1820 blir grev Herman Wedel Jarlsberg (1779-1840) Moss jernverks neste eier, eller rettere sagt hans svigerfar Peder Anker (1744-1832) til Bogstad. Peder Anker var bror av Bernt Anker, og grev Wedel handlet formelt i svigerfarens navn. I 1826 fikk Herman Wedel Jarlsberg skjøte på Moss jernverk. Herman Wedel Jarlsberg eide og drev både Bærums og Moss jernverk. Grev Wedel moderniserte jernverket betraktelig, blant annet bygde han nytt valse- og smelteverk og ny masovn. På grev Wedels tid økte arbeidsstokken på Verket, og tyskfødte Ignatius Wankel ble i 1835 ansatt som verksbestyrer. Etter få år fikk Wankel kjøpt Kambo av Moss jernverk, og siden har hans navn og slekt vært uløselig knyttet til den gamle setegården. Ignatius Wankels bror, Franz Wankel, overtok stillingen som jernverksbestyrer.

Etter Herman Wedels Jarlsberg død i 1840, overtok hans sønn, "jernverksbaron" Harald Wedel Jarlsberg (1811-1897). Han skulle bli Moss jernverks siste eier. Den første tiden gikk driften svært bra under Harald Wedel Jarlsbergs eierskap. Han anla Norges største valseverk, og det ble satset stort på å produsere støpejern, stangjern og valsejern.

Wedel Jarlsbergs fornyinger ga Moss jernverk sin siste gullalder, og en

forlenget levetid. I 1860-årene ble de fleste norske jernverk avviklet da de ikke lenger klarte seg i konkurransen med engelske og svenske verk. At Moss jernverk klarte å holde ut helt til 1874, skyldtes at valseverket i enda noen år var konkurransedyktig. Jernverkets problemer ble ikke mindre da det i 1873 ble bestemt at jernbanen skulle legges over jernverkets grunn. En problemstilling som jo er like aktuell med hensyn til Petersons drift sammesteds. Ironisk nok ble vedtaket om jernbanebygging gjennom Moss feiret med brask og bram nettopp i Moss jernverks hovedbygning.

I 1875 solgte "jernverksbaron" Harald Wedel Jarlsberg Moss jernverk til Theodor Peterson. Det gamle industristedet gikk dermed inn i en helt ny fase.

Arbeiderne og Verkssamfunnet.
Mye er sagt og skrevet om de velstående verkseierne. La oss derfor rette oppmerksomheten mot jernverksarbeiderne og deres familier. Det har i perioder summet flere språk side om side på Verket, garantert første bedrift i Moss som gjorde bruk av "fremmedarbeidere". I tiden etter Store nordiske krig kunne en i perioder høre både tysk, svensk og norsk tungemål på Verket og svensk var det framtredende språket der. Grunnen til det, var at svenske arbeidere ble innhentet som fagarbeidere og eksperter på jernverksdrift. Dette var en ekspertise som Norge manglet. Mange av svenskene på Verket var sesongarbeidere, men noen slo seg ned der for godt. Dette førte igjen til at nær brorparten av familiene på jernverket i Moss kom fra Sverige. Særlig i tiden rundt 1750, da Verket var i Ancher & Wærns eie, bestrebet man seg på å innhente dyktige fagarbeidere fra utlandet. Yrkesstolthet og et visst hierarki gjorde seg gjeldene på Verket. Den viktigste blant arbeiderne var masemesteren. *"Masemesteren var selve medisinmannen som kjente resepten for alt slags jern"*, sier Lauritz Opstad i sin bok "Moss Jernverk". Andre fagarbeidere som sto høyt på strå i verkssamfunnet, var hammermesterne, kanonformerne og formmesterne. I tillegg til fagarbeiderne var det et stort behov for ufaglært arbeidskraft. Ikke minst utgjorde kvinner denne delen av arbeidsstokken. De såkalte "malmkjerringenes" jobb var å bære malm til ovnene. "Kullkjerringene" hadde som oppgave å klargjøre trekullsmilene.

Det var i denne tiden at de fleste arbeiderboligene på Verket ble reist. Det var meningen at verksarbeiderne skulle betale verkseieren en festeavgift for å reise sin bolig på Verkets grunn, men fordi arbeiderne hadde lite eller ingenting å betale verkseieren med, frafalt man dette kravet. Vel og merke hvis arbeiderne forble trofaste mot jernverket! Selv om arbeiderne på Moss jernverk var fattige, fikk de ry på seg for å være godhjertede. Arbeiderboligene på Verket ligger på begge sider av Den fredikshaldske kongevei. Det var mange løsgjengere, landstrykere og tjenesteløse kvinner som gikk landeveien over Verket. Svært mange av dem søkte husly og fikk en matbit av jernverksarbeiderne. Selv om verksarbeiderne hadde dårlig økonomi, hadde de det atskillig bedre enn dag- og løsarbeidere som vandret langs Kongeveien, og mange av verksarbeiderne delte altså det de hadde med folk som var stelt i en enda dårligere situasjon enn dem selv.

Vi vet ikke så veldig mye om de gamle jernverksarbeiderne, men noe vet vi, ikke minst fra kirkebøker og folketellinger. Gjennom forvaltningen fra Oberbergamtet hadde jernverkene egne forsyningsvesen, fattigvesen, skolevesen, jordmor- og legetjenester og lover. Lovene fra Oberbergamtet var strenge, og det å bli sendt til Kongsberg for å bli dømt for en eller annen forbrytelse, var noe verksfolket virkelig fryktet. I enkelte saker hadde verket selv anledning til å dømme, noe som var sterkt foretrukket framfor å få sin dom i Kongsberg. Det fortelles om to gutter som i 1788 hadde gjort seg skyldige i potettyveri fra en av jernverkets gårder. De fikk en mild dom, "kun" dømt til pisking i jernverkets egen fengselscelle. Piskingen ble utført av guttenes egne foreldre! Det er neppe for sterkt sagt at domfellelsene kunne ramme svært urettferdig. Hvis en viktig fagarbeider hadde gjort seg skyldig i et grovt lovbrudd, kunne man langt på vei se mellom fingrene med hva han hadde gjort. Hadde en læregutt gjort seg skyldig i noe tilsvarende, kunne dommen bli desto hardere. Som en del av forsyningen fra Obergbergamtet var brennevin en vesentlig del. Dette førte naturlig nok til at fyll i perioder ble et stort sosialt problem blant verksarbeiderne.

Moss og omland tjente lite eller ingenting på Verket nettopp fordi det hadde sitt eget forsyningsvesen som sørget for at Verkets arbeidere fikk det de trengte. Kort fortalt forsynte Moss jernverk Danmark med kuler og kanoner og Danmark forsynte Oberbergamtet, og dermed også Moss jernverk, med korn og andre nødvendige varer. At Verkets befolkning med all mulig grunn, følte seg som "noe for seg selv", hersker det neppe noen tvil om. Det har vært hevdet at det var folk, fortrinnsvis kvinner, som var født på Verket og bokstavelig talt, ble der hele livet! Først og fremst gjennom kirkelige handlinger, hadde verksbefolkningen kontakt med det øvrige Moss. Men også i kirken hadde de sine egne plasser, betalt av verkseieren.

"Da mannen forlot dem, og ingen dem gav, så fikk de til slutning en felles grav av kommunen, i fattigfolks jord", skriver Henrik Ibsen i "Terje Vigen". Mer enn noen annen norsk dikter levendegjør Ibsen den desperate situasjonen Norge kom i under Napoleonskrigene da norske havner ble blokkerte av engelske krigsskip. Blokaden fikk også følger for befolkningen på Moss Verk. Lauritz Opstad forteller at i nødsåret 1809, døde en fjerdedel av Verkets arbeidere av sult og sykdom, deriblant noen av de viktigste fagarbeiderne. I 1813 hyret Moss jernverk den framstående kjøpmann David Chrystie senior og hans brigg "Refsnes" til å hente korn fra Ålborg. Chrystie klarte ikke å bryte blokaden. Derimot klarte skipper Peder Svendsen Bekkevold det Chrystie ikke klarte. Med kornlast fra Ålborg, ble Bekkevolds skip tatt og ført til svensk havn. Dette stoppet imidlertid ikke Bekkevold og mannskapet hans. På heltemodig vis, snek mannskapet seg om bord natterstid, overrumplet den svenske vakten og seilte kornlasten hjem til Moss! Som en digresjon kan nevnes at skipper Bekkevold senere skulle bli Henrik Wergelands svigerfar.

Jernverksfamiliene forble i stor grad trofaste mot jernverket gjennom flere generasjoner. Når det er sagt, er det verdt å understreke at den reelle valgmuligheten til å forlate Verket, ikke var særlig stor. Da Moss jernverk ble nedlagt i 1874 og overtatt av M. Peterson & Søn, ble mange av de gamle jernverksfamiliene med "på lasset". Det var snarere regelen enn unntaket at de samme familiene som i flere generasjoner hadde jobbet på jernverket, også arbeidet for Peterson. La oss i korthet fortelle litt om familien Krave/Johannessen som i denne sammenhengen er meget typisk. Johannes Krave var innhentet som fagarbeider fra Sverige og født i Bergslagen i 1812. Hans kone Rebækka Eriksdatter, var født på Moss jernverk i 1815. Etterkommerne av Krave fortsatte som cellulosearbeidere etter 1874. Sønnen Otto Johannessen, etterfulgte sin far Johannes Krave som jernverksarbeider, men allerede som søttenåring ble han cellulosearbeider. Hans sønn igjen, Olaf Johannessen, og dennes brødre begynte å jobbe på "Cellulosen" i tolvårsalderen. Var det noen som nevnte "barnearbeid"? Da Olaf ble gammel nok, dro han til sjøs, slik flere av brødrene hans også gjorde. I likhet med de fleste av "verketgutta" mønstret han av etter noen år, og begynte igjen i fast jobb på "Cellulosen", der han ble resten av sitt liv. Når folketellingene forteller oss at ganske mange gutter på Verket stikker til sjøs, kan det tyde på at "Cellulosen" nettopp gjennom å sysselsette de som allerede bodde på Verket, raskt fikk den arbeidsstokken de trengte. Det forteller også om store barneflokker hvor det neppe var arbeid til alle på "Cellulosen". Det hører også med til historien at de verksarbeiderne som var for gamle til å få seg arbeid hos Peterson, likevel ble boende på Verket med underhold av byens fattigvesen.

Mossekonvensjonen.
Mossekonvensjonen er nøye omtalt i en rekke historiske verk, ikke minst lokale sådanne. Det er derfor ingen grunn å utdype dette inngående i nok en bok om Moss. Helt utenom forhandlingene i 1814 kommer vi imidlertid ikke.

"I dette hus blev Konventionen til Moss undertegnet 14. august 1814", står det på et skilt på Konvensjonsgårdens vestre gavl. Det skjedde med andre ord store ting i Moss jernverks hovedbygning i 1814. *"Moss som hovedstad"*, skriver historiker Nils Johan Ringdal i "Moss bys historie", og det er neppe for mye sagt med hensyn til det som faktisk skjedde i Moss i august 1814. Det var "Det Bernt Ankerske Fideikommiss" som eide jernverket i 1814. 17. mai 1814, ble den danske prins og stattholder Christian Frederik valgt til Norges konge på Eidsvoll. 21. juli samme år, flyttet Norges nyvalgte konge inn i Moss jernverks hovedbygning, som i noen uker fungerte som både regjeringskontorer og forhandlingssted. En av grunnene til at både kongen og hans regjering valgte Moss som hovedsete for forhandlingene med svenskene, var for å være nær både svenskegrensen og den krig som faktisk ble ført i Østfold. Før Christian Frederik trådte tilbake til fordel for svenskekongen Karl XIII, kom det til krigshandlinger. Fredrikstad festning falt etter to skudd, Fredriksten derimot, sto som vanlig imot.

Det ble en ekstraomgang med forhandlinger etter at "Fedrene på Eidsvoll" var ferdige med sitt arbeid 17. mai samme år. Meget kort fortalt, svenskene gjorde krav på Norge etter Kiel-freden som en slags "krigserstatning" etter at de hadde bidratt til å sette en endelig stopper for Napoleons krigshandlinger i Europa. Sveriges kronprinsregent Karl Johan, presset Christian Frederik til å avstå Norges trone. Christian Frederik var en klok statsmann som bøyde seg for Karl Johans krav og innledet forhandlinger med den svenske overmakten. Dette førte fram til Konvensjonen til Moss. Karl Johan innkvarterte seg på Fredrikstad festning, og til Moss kom de svenske utsendingene generalene Magnus Björnstjerna og Anders Fredrik Skjöldebrand. Svenskene tok i bruk Johan Gudes herskapelige hus som *sitt* hovedkvarter. Mossekonvensjonen består i prinsippet av tre forskjellige dokumenter:

1) Våpnehvileavtale, forøvrig kanskje den viktigste delen av hele avtalen.
2) Brev fra Christian Frederik til svenskekongen Karl XIII om at han frasier seg den norske trone.
3) Dokumentet hvor svenskekongen, les kronprinsregenten, anerkjenner grunnloven av 17. mai 1814, og dermed garanterer at Norge fortsatt skulle være et fritt rike, dog med felles konge og utenrikspolitikk. Dette dokumentet er den egentlige mossekonvensjonen og er undertegnet av Karl Johan, Magnus Björnstjerna, Anders Fredrik Skjöldebrand, Jonas Collett og Niels Aall.

Mossekonvensjonen ble undertegnet 14. august, dagen etter at kongen hadde holdt statsråd i jernverkets hovedbygning. Kong Christian Frederik frasa seg formelt Norges trone 10. oktober 1814, og 26. oktober vendte han som en skuffet mann tilbake til Danmark. Et historisk veiskille var et faktum, dansk politikk i Norge var definitivt et tilbakelagt stadium. I 1839 ble Christian Frederik konge i Danmark under navnet Christian VIII.

Konvensjonens betydning for Norge og dets frihet har vært flittig debattert de senere årene. Var den virkelig en fredsavtale? Eller var den en ren kapitulasjon? Det kan ikke underslås at Norge som et resultat av stormaktsaggresjon måtte godta et påtvunget diplomati. Ei heller bør vi glemme at Mossekonvensjonen førte fram til den norsk-svenske union som ble inngått 4. november 1814. Men hva kanskje viktigere er, så beholdt vi grunnloven og fikk opprettholdt en egen nasjonalforsamling. Diplomatiet seiret over militærmakten. Dessuten ble den norsk-svenske unionen en svært løslig allianse. Den moderne norske stat, blir utvilsomt til på Eidsvoll, men det er likevel ikke for mye sagt at den faktisk blir *iverksatt* i Moss. Både forhandlingene på Eidsvoll og i Moss er viet egne verselinjer i fedrelandssangen. Om riksforsamlingen på Eidsvoll sier Bjørnson: *"Blåøyet frihet ble oss født"*, om Mossekonvensjonen har han minst like treffende ord*: "Og det ga forlig."*. Bedre kan det i grunnen ikke sies.

Vi finner noen få konkrete spor i Konvensjonsgården etter de viktige forhandlingene i 1814. I Christian Frederiks kabinett ved siden av Konvensjonssalen, står kongens reisekommode, en uvurderlig historisk

gjenstand i vår by. I samme rom henger et stort portrett av kongen. Bildet er riktignok en kopi. Originalen henger i Eidsvollsbygningen og er malt av Johan Ludvig Lund. I Konvensjonssalen er en faksimile av konvensjonsdokumentet utstilt. Originaldokumentet oppbevares i Stortingets arkiv. I 1995 avduket H.M. Kong Harald en statue av Christian Frederik ved Mossefossen. Statuen er laget av Dyre Vaa og reist femten år etter kunstnerens død. Statuen er den eneste som er reist av Christian Frederik i Norge.

I Moss markerer man årlig 14. august. Den såkalte "Mossefossens dag" er lagt til datoen for Mossekonvensjonen. Det offisielle Moss arbeider også målrettet for at Moss og konvensjonen skal få sin plass under markeringen av grunnlovens tohundreårsjubileum 2014. Det er synd at bevisstgjøringen rundt Moss og 1814 ikke kom på et tidligere tidspunkt. Da hadde kanskje svenskenes hovedkvarter i 1814, Gudes gård, enda stått. Huset ble revet i 1970-årene uten at noen engasjerte seg nevneverdig.

Verket i dag
"På Verket", sier mossinger flest når de mener gateløpet Moss Verk. Verket består i dag av til sammen 22 bevarte bygninger, hovedbygningen medregnet. Ikke noe annet sted i Østfold er så mange arbeiderboliger bevart på ett sted. Det finnes knapt en like bra bevart "jernverksby" her til lands.

Om hovedbygningen, den mye omtalte "Konvensjonsgården", er vel det meste allerede fortalt. Den eldste delen av Verkets hovedbygning skal være trefløyen langs Verksgata. I gårdsrommet er det praktfulle svalganger som underbygger dette. Trefløya er omtalt allerede i 1750, og trolig reist av Mathias Wærn. Lauritz Opstad hevder at det opprinnelig var svalganger også mot gata. Den nåværende hoveddelen av huset er oppført i murstein og påbegynt i 1756 av Erich Ancher. Men først i 1778 ble huset ferdigstilt av Jess og Bernt Anker. Den praktfulle bygningen er uten tvil, Moss bys best kjente historiske bygning.

På Bernt Ankers tid var det mye festivitas i Jernverkets hovedbygning. I Festsalen (Konvensjonssalen) i andre etasje arrangerte Anker blant annet teateroppsetninger med seg selv i hovedrollen. Salen er i dag den best bevarte delen av interiøret. To praktfulle "mosseovner" med tilhørende nisjer dominerer rommet. I nisjene ser en familievåpnene til Anker og Elieson (Jess Ankers svigerfamilie). Et tilliggende kabinett er også et vakkert rom, restaurert etter en plan av Arnstein Arneberg. Over utgangsdøra finner vi årstallet 1778 og familien Ankers våpenskjold med enkel symbolikk, rett og slett et anker!

Til hovedbygningen hørte en vakker barokkhage, som det i dag ikke er spor etter. I form og stil var ikke hagen helt ulik den vi fremdeles finner på Torderød gård på Jeløy. Parkens hoveddel lå på vestsiden av Verksgata. Jernverksparken hadde trappearrangementer, en imponerende kaskade og Østlandets lengste allé som strakte seg i hele Verksgatas lengde. Til parken

hørte en kjøkkenhage hvor det blant annet ble dyrket en mengde meloner. På Bernt Ankers tid var parken et sentralt tilholdssted for Christiania-sosieteten. For å gå litt tilbake til kaskaden så var den ledet fra Fossen og vannet fulgte en trappeformasjon og falt i flere trinn. Den var utstyrt med et snedig lukkesystem slik at man kunne stenge og åpne vannet etter eget ønske. Om kaskaden på Verket skriver Conradine Dunker i 1800: *"En ung dame hadde stillet sig virkningsfuldt paa toppen av kaskadetrappen. Det var virkelig et smukt Syn; vare end ikke Trinene af marmor, saa saae de dog saaledes ud, og den skjønne Pige paa Toppen i den hvide Dragt forestillede en deilig Statue af marmor. Vi stode alle og saae paa dette, indtil vi bleve var, at ogsaa Bernt Anker stod midt iblandt os, ikke mindre betaget af Synet end vi"*.

På begge sider av gata Moss Verk ligger fremdeles "jernverksbyen" med sine 21 arbeiderboliger. Noen av husene er oppførte av slaggsteinsblokker fra jernverksdriften, andre igjen av laftet tømmer. I 1793 hadde til sammen 478 mennesker tilknytning til jernverket. Selvsagt var det ikke husrom til alle på Verket. Det er sannsynlig at det i skråningen opp mot det nåværende "Kølabånn" også har stått verksboliger. Dessuten bodde flere av jernverksarbeiderne i Værlesanden, det nåværende Kanalenområdet. De aller eldste boligene på Veket antas å være oppførte i 1730-årene. Svært få av bygningene har bevarte navn. Vi vil tro at de fleste av husene her har hatt det, men at de er glemte. Av bygningene som fremdeles står, er det i dag kun "Lagår'n" og "Tårnet" som har navn.

Av bebyggelse som har gått tapt på Verket, trekker vi særlig fram "Jonasstua" og "Skolen". "Jonasstua" lå ikke i tilknytning til de andre boligene, men i området mellom hovedbygningen og Fossen. "Jonasstua" var masemesterbolig. Som allerede sagt, var masemesteren den høyest rangerte fagarbeideren på Verket og dette er nok forklaringen på at "Jonasstua" lå et stykke unna resten av arbeiderboligene. Huset hadde også vært bolig for jernverksbestyrer Ole Jonassen, og hadde sitt navn etter ham. "Jonasstua" ble revet i 1958 i forbindelse med at det ble bygget en ny kontorfløy ved Konvensjonsgården.

En annen tapt bygning er altså "Skolen" som forsvant i 1971. "Skolen" var Verkets kanskje mest interessante bygning! Skolen på Verket var i drift fra 1758 til 1872. Skolen kom i gang mens Erich Ancher var verkseier, og var en av Norges eldste fastskolebygninger. "Skolen" var reist i to etasjer og bygget av slaggsteinsblokker. I første etasje bodde læreren og i andre etasje lå skolestua. Elevene gikk annenhver dag, småskolen den ene dagen og storskolen den andre. Kjente en læreren godt, kunne elevene møte hver dag! Skolen på Verket fikk rosende omtale av tidligere elever. Særlig var det en oppfatning om at man ble flink til å regne der. I 1971 bygget Peterson en kalkovn like bak "Skolen". Rystelsene fra anleggsarbeidet ble for store for den skjøre, gamle bygningen. Dette resulterte i at "Skolen" ble ødelagt ved at den slo store sprekker. La det ikke herske noen tvil om at dette var et rent arbeidsuhell, og ikke vond vilje slik det i enkelte sammenhenger har vært hevdet. Men det forandrer ikke faktum.

Verksskolen er borte, det er en kulturtragedie av nasjonalt format. Likeledes er Verkets helhetlige miljø og historie redusert. Lokalpressen var ikke særlig lidenskapelig da tragedien inntraff. Moss Avis skrev blant annet: *"Kaos på Verket i går, bygning raste sammen"*. Pressens store clou var at trafikken måtte *omreguleres*!

Et hus som skiller seg kraftig ut fra småstueidyllen på Verket, er det store toetasjers mursteinshuset Verket 5, eller "Lagår'n". Navnet har det rett og slett fordi jernverkets lagård eller låve, ligger i husets bakgård. Den egentlige lagården danner sammen med gamle vedskjul og bolighuset Verket 5 et fantastisk flott bakgårdsrom hvor det har vært uthusplass til både hester og kuer. Et høytrev med store dører er også intakt. En får nesten følelsen av å stå på tunet på en gård når en er i gårdsrommet til "Lagår'n".

Øverst i Verksgatas vestre husrekke ligger "Tårnet", som har sitt navn på grunn av et høyt og spist tak. Like nord for "Tårnet" ligger Halløkka, opprinnelig havnehage for jernverkets hester. Halløkka fungerer i dag som parkeringsplass for M. Peterson & Søns ansatte. Navnet Halløkka er formodentlig en forvansking av "haveløkka". Fra Halløkka ser en "jernverksbyen" fra sin beste vinkel. En stakket stund, tror en knapt at en befinner seg i Moss.

Da Peterson/Mollatt-familien solgte firma M. Peterson & Søn, overtok Höegh eiendom Verket. Arbeiderboligene er under restaurering og mange av dem er tenkt brukt til studentboliger for The American College of Norway. Vel og bra, det bør absolutt bo folk i en bydel som Verket. Men la oss ikke helt glemme det historiske aspektet. I lang tid har det vært meningen at Verket 5 skal tilbakeføres til slik en jernverksarbeiders hjem var, og driftes av Moss by- og industrimuseum. Det er sterkt å ønske at Höegh Eiendom også reiser en kopibygning på tomta etter "Skolen".

Hovedbygningen på Verket har vært fredet siden 1923. Arbeiderboligene er *ikke* underlagt samme fredningsbestemmelser. De siste årene har de imidlertid blitt regulert som spesialområde gjennom plan- og bygningsloven. Ser man Konvensjonsgården *kun* som et isolert kulturminne, faller man i en historisk og kulturell felle. Takket være at arbeiderboligene fremdeles ligger der, er den bygningen som Mossekonvensjonen ble undertegnet i, fremdeles i sitt rette miljø! På en enestående måte viser Verksgata hvordan den bymessige bebyggelsen langs den Fredrikshaldske kongevei, hovedveien mellom Christiania og Fredrikshald, stort sett må ha fortonet seg i 1814. Dessuten var Moss jernverk den første store bedriften som oppsto i industribyen Moss. Derfor er det hold i å hevde at Verket er byens gamleby!

Kilder:
Leif T. Andressen: "Moss bys historie", bind 1, Moss kommune.
Harald Hultengreen: "Gamle arbeiderboliger i Østfold", Østfold Historielag.

Arnulf Johannessen/Ragnar Onsaker: "Mossekvinner" 2, Moss og Omegn Tenkepark.
Arnulf Johannessen/Ragnar Onsaker: "Mossekvinner" 3, Moss og Omegn Tenkepark.
Erik Johannessen: "Moss fra ladested til kjøpstad", artikkel.
Lauritz Opstad: "Moss Jernverk", M. Peterson & Søn.
Nils Johan Ringdal: "Moss bys historie", bind 2, Moss kommune.
Ola Øgar Svendsen: "Gamle hus i Østfold", J.W. Cappelens forlag.